

ERITZI NOLA ERABILI BEHAR DEN DELAKO HAUZIAZ*Bilbon 1977-VI-27**Alfonso Irigoyen*

Irakurri berriak ditut Txillardegi eta Oregi-k honetaz egirikako lanak.

Niretzat honetan ez da sekula dudarik egon amaganik eta Arratiako egonaldietan umezaroan ikasi nuen euskaraz *eretxi* —hala esaten da han— beti datiboari begira besterik erabili ez baitut, bai forma sintetikoa denean eta bai bestelako perifrastikoa denean.

Ser déretxasu orréri? esaten da han, eta honela erantzun dezaket: *orréri ondó déretxat* edo *orréri txartó daoela déretxat*. Eta forma perifrastikoak erabili behar direnean: *Ser eretxi seuntzen atzokóari?*, eta honela erantzun dezaket: *atzokóari ondó on sala eretxi nutzen*. Sekula ez genduke esango **eretxi neuen*. Eta hau ez dut uste galdu delako denik, honetan jorra zaharra bizi bizirik gordetzen delako baino, nire denboran bederen, beste gauza askotan ere gordetzen den bezala bertako tradiziozko arloan.

*Niri Alfonso *derest* eta horrelakorik, ordea, ez da batere erabiltzen eta uste dut Bizkaian oraindik inon halakorik ahozko hizkuntzan gordeko balitz txokoren batean besterik ez litzatekeela izango.

Hala ere Aulesti eta Lekeitio inguruetan asko esaten da *orréri sélan [dz] áko iséna?* eta ene eritzian horren egitura sakonean beste hau dago: **orreri zelan eristen jako izena?* Gipuzkoako euskaraz egiten den alderdietako *goseak dago* esaeran **goseak hilik dago* dagoen bezala, edo *otzak dago* delakoan **hotzak hilik dago*, Bizkaiko euskaraz osorik esaten

ditugunak (1). *Orreri zelan jako izena?*, beraz, *locutio praesens* bat besterik ez da eta Txillardegi-k aipatzen duen Leizarraga-ren exenploa egoki dator kigu arira: *eta hari eritziren zaio Emmanuel*. Baina Gipuzkoako euskaraz ere esaten dira horren gisakoak: *neri berdin zait* 'a mi me es igual' eta horren egitura sakonean **neri berdin erizten zait* dagoela pentsatzea berezkoa da. *Erizten zait* multzo perifrastikoa Bizkaian ere galdurik dugun *derist* flesioaren parekoa da eta Arratian gorde den sisteman *eresten deust* esango gendukeenez gero *bardin deust* erabiltzen dugu eta ez **bardin jat*.

Joan den urteko maiatzaren 24-an Aita Berriatua-k aurkeztaturikako zerrendari —oraintsu Aita P. Altuna-k salatu duenari— egin nizkion oinbarrizko oharretan esaten nuen *dakust* forma ezin hontzat har zitekeela datiboari begira, Aita Berriatua-k proposatzen zuenez —eta Aita Berriatua bakarrik ez da izan gauza okerrak proposatu dituena eta ez naiz ari Kintana-z eta ezta Txillardegi-z eta Oregi-z ere eta ari dena erratzen da erratu ere eta ez ari ez dena, erratzeko gauza izanarren— eta halako forma sintetikoa erabiltzekotan Bizkaiko sistema zaharrean datiboaren esan nahia agertzeko **dekust* erabili beharko zuketela, *RS 1596* delakoan *daroa* 'lo lleva' (n.º 196) eta *deroat* 'me lo lleva' (n.º 82) oposatuak zeudelako, bigarrena datiboari begira eta lehenengoa ez. Berdin gertatzen da *deukot* forman, 'le tengo a él' (n.º 425), oinbarriz *e(d)un* 'haber, tener' duela, baina *dau* 'lo tiene' (n.º 247, 367, etc.), eta *Yre auçoac eztequian gacha ona da* 'daño que no te sabe tu vezino bueno es' (n.º 431), baina *daquie* 'lo saben', *ez daquit* 'no lo se' (n.º 92 eta 505) —Ochoa de Arin-ek ez *badiaquit* 'si no me lo sabe' dakar, *jakin* partizipioaren sustraia *-aki-* argi ta garbi gorderik— (2).

(1) Izenlagun bihurturik *gosekil* eta *otzakil* esaten ditugu. Azkue-ren hiztegi nagusian ez ziren bildu, baina Retana-k argitara eman zuenaren eraskinean "*Gosekilla*, *goseak illa*" agertzen da eta baita "*otzak-il*, frijo lento" ere. *Gosekila* ene ustez behar den beste jatekorik ezin eskuratu duena da eta *otzakila* hotzak erraz eragiten diona, erdaraz 'friolero'. *Goseak dago* delakoak hartu duen zentzurako, ordea, zaharragoa den *gosé nas* 'tengo hambre' esaten dugu, eta horren gisara *egarrí nes* 'tengo sed', *ótz nas* 'tengo frío', *loguré nas* 'tengo sueño', *bildúr nes* 'tengo miedo' eta abar. Gorago aipatu dugun Gipuzkoako euskaraz, ordea, *goseak nago* eta *otzak nago* direlakoak analogiaz beste zenbaiten iturri dira, hala nola: *logaleak nago*, *beldurrak nago* eta abar.

(2) Ikus Alfonso Irigoyen, "Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaino literario", *Euskera* III (1958), 105 orr. eta hurrengoak.

Sistema zahar hau Euskal Herri osokoa zela begien bistan dago, zeren Axularrek, exenplo bat ipintzearren, *deraukat* eta horrelako laguntzaileak erabiltzen baititu datiborako, beti *-e-* dutela lehen silaban, eta inoiz edo behin bere eskualdeko autoreren batek *-a-* erabiltzen badu ere ezin egin dezakegu dudarik zaharra lehenengoa dela. Gehienez ere *-a-* erabiltzea tradizioa galtzen ari zenaren seinalea besterik ez da eta hain zuzen ere hortik dator autore horiek duten nahasterako joera, bizkaitarrok kasu horretan ez duguna, autoreren batek inoiz bazilazioren bat edo beste izan badu ere. Bergara-n ez dakit, ordea, zer gertatzen den. Oregi-k dioenetik ez dirudi hala denik.

Forma horien erabiltzeko modua oraindik gehiago nahasi du agian Nafarroa Behere ingurutik edaturikako joerak, zeren datiboarekin konkordantziarik egiten ez den neurrian —ikus Etxepare bera 1545-garren urtean— flesio edo perifrasis berbera nominatiboari begira nahiz datiboari begira berdin erabil baitaiteke: *aitari erran du* 'se lo ha dicho al padre' eta *aita erran du* 'ha dicho padre'.

Edozein modutan ere Gipuzkoako euskaraz sistema berrira iragan zirenean *-ki-* aglutinazioaren bidez —ikus *dakarki* forma *dakar* zaharraren orde, edo *izan / izaki*, *eraman / eramaki*, eta abar, bikoteak, zenbait lekutan distribuzio konplementarioa dutela, baina esan nahian ez dute alderik— *derizkiot* eta horrelakoetara makurtu ziren, beti datiboari begira eta ez dut uste hori kasualitatez gertatu zenik (3). Hala

(3) Jatorriz badirudi *-ki* sufioxoa adierazkorra dela, sistema berbalari ere erantsi zaiona. Pertsona izenekin *-ki* beste sufixo baten bikotea da: *-ko-*rena. Erdararen influentziatz bai bata eta bai bestea *-gi* eta *-go* bihurtu ziren kontsonantea bokal artean zegoenean. Ikus *Enequi* (1350, Juan Carrasco Pérez, *La población de Navarra en el siglo XIV*, Pamplona 1973, *LMEst.*, 364 orr.) *Echauerri*, *Val d'Allinen*, baina *Inigui* (1366, *id.*, *FTda.*, 437 orr.) *Artaxona*-n. Bereziki Bizkaian *-gi* ere ondo dokumentatua dago: *naya euguiarren* 'por tener lo que queremos', *RS 1596* n.º 164, egun *euki* esaten badugu ere. *Ebagi* erabiltzen dugu, ordea, baina *ebatea*. Zuberoaldean *-l-* baten ondoan *-k-* > *-g-* bihurtzen ez bada ere *estalgi* erabiltzen dute Axularrek *estalki* esaten duen bitartean eta Azkue honetaz harritu egiten da bere hiztegian —ikus *-gi-*.

Ez dut uste mira egitekoa denik partizipio batera edo flesio berbal batera sufixo hori bere bi formetan iragaitea, zeren erdaraz ere *lo tiene bien cogidito* edo *callandito* hipokoristikoak normalak baitira. Adberbioetarako ere arrazoi berbera eman dezakegu, baina horetan *-gi* delakoa *-n-* baten ondoan agertzen da.

Izan ditugu fonetikaren aldetik horren parekoak Bizkai Gipuzkoetan. *Asmadu* eta horren gisakoak asko zabaldu ziren, beste leku askotan *asmatu*, sufixo zaharagoari eutsirik, erabiltzen zen bitartean. Horregatik orain *asmáu* esaten dugu

ere *deritzait*, *deritzai* eta horrelakoek ere —zeharo berri-
tuak— korritzen dute. Gogoan izango duzue denok *Neri deri-
tzait Galtzaundi*, *apellidua det Goñi* kanta ezaguna. Besteen
datiboak ere *-ki-* dutela egiten dira: *dakarkio*, *dijoakio*, eta
abar, azkenengo honek lehen silabako *-e-* bokalaren arrasto
fosilizatua ere gordetzen duela. Bizkaian *dakartso* eta *joako*
esango genduke, lehenengoa *deutso* formarekin kurutzaturik
zeharo berria eta ez dut uste asko erabiltzen denik ere euskal-
dunen artean, oro harturik, baina bigarrena, ordea, lege
zaharrekoa, *ñatorko*, *ñoako*, *ñoatzu*, eta abar, diren bezala,
Gipuzkoako euskarazko *dakarkio*, *natorkio*, lege berrikoak
direla, eta *nijoakio*, *nijoakizu*, lege zahar berriarekin nahasi-
rikakoak.

Txillardegi eta Oregi-ren artikuluak irakurririk berehala
ohar daiteke *daritzat* / *deritzat* gisakoak biak nahasirik ager-
tzen direla, nahiz bata nahiz bestea datiboari begira sarri. Ez
dut uste lehen silaban *-a-* duena zaharra balitz *-e-* izatera ira-
gango zenik fonetikaren eboluzioz. Izatekotan itzulietara izan
beharko luke, *-e-* bokalak *-r-* bat baitu atzean. Baina ez da
horregatik *-a-* izatera iragan, *-e-* bokalak datiboetarako zuen
funtzioaren kontzientzia galtzen ari zelako euskaldunen
artean baino. Horrela Leizarraga-k *dagio* 'se lo hace' ere era-
biltzen du, berez **degio* beharko zukeela lege zaharrean, Biz-
kaian eta baita Gipuzkoako euskaraz ere parte nagusi batean
subjuntiborako laguntzaile bezala *deion* < *degion* erabiltzen
den bezala.

Bizkaiko *deutsat* formarekin berdin gertatzen da. Azkue
erraldoia ere honetan erratu egin zen eta ez da harritzekoa,
beste asko askozaz lehenago erratu baitzen. *Deutsat* forma-
ren ordezt **dautsat* proposatzen zuen zuzen bezala eta gero
bide horretarik ibili izan da bat baino gehiago. Edozein modu-
tan ere *deutsat* beti datiboari begira erabiltzen da eta sekula
ere ez besteri begira eta izan ere ez du bestelako egitura duen
flesiorik.

Halaber berdin gertatzen da *diot* laguntzailearekin ere
eta honi, bokalen arteko laburpen bat dela medio *-i-* baitu, ez

eta itsasaldean *asmá*. Batez ere Gipuzkoan oso zabaldua dagoen *laga* hitza ere
horrela sortua da, baina zenbait autore zaharretan *largatu* agertzen da. *Zitzaidan*
eta honelakoetan **zitzagidan* gisakoak ikusi behar ote ditugu? Eta *emoiten*, *emoi*
eta gisa horietakoetan **emogiten* eta **emogi*? Eta *epai* delakoan **epagi*? Egia esate-
ko Bizkaian askok *ebai* esaten du *ebagi* partizipioaren ordezt, eta badirudi baietz.

dio inork inoiz *-a-* bokalik ezarri. *Eutsi* laguntzaile ez dena ere halaxe dabil: *éutzi orréri gogór!* edo *eutzíyosu orréri gogór!* esango genduke beti bizkaitarrok inolako dudarik gabe eta uste dut Gipuzkoako euskaraz ere halatsu esaten dutela. *Eutzi ori* beste gauza bat da, 'toma eso' eta azkenengo hau inperati-bo bezala besterik ez da erabiltzen eta sistematik aparte gertatzen da. Hitano ari izanez gero, ordea, zentzu berean *éutzo* 'toma', fosilizaturik erabiliko genduke, baina *RS 1596* delakoan (n.º 422) *ausso Chordon arz orri ta nic yñes dayda* 'ten Hordoño a esse Osso, y yo hare huyda', datiboarekin konkordantzia eginek dator, horixe zelako zuzena.

Garibai-ren 26-garrena ere berdintsua da: *Ausbo* (sic, *ausso* edo *ausho*) *Perucho Vrdeorri, eta neuc ies daguidan* 'tienta Perucho el puerco, e yo huyere'. Iragangaitz egitura-koak dira biak, literalki 'adhiérete al oso, al puerco...'. Urkioxok Oihenarten 139-garrenarekin ere konparatu zuen: *Eneco axeca hi harzari, nic demadan ihessari*. *Eneco*, saisis-toy de l'ours, afin que i'aye moyen de fuir', frantsesezko itzulpena literalki dagoela.

Txillardegik bere lanaren haseran dioenez *daritzat*, *-ritz-* sustraiaren ondoan *-a-* erantsirik *dakusat* eta horrelakoen gisara, berez datiboari begira ez dagoen egiturakoa izan badaiteke ere, forma hutsari bagagozkio anfibologiko bezala ager baitakiguke, ez dut uste Bizkaiko euskaraz halako egiturako exemplo bakar bat bera ere eman ahal izango digunik. Gure artean sekula ez zaio gaineratzen sustraiari halako *-a-* bokalik eta horrela ez dugu esaten *darabilla* Axularrek dakarren gisara, *darabil* baino. *Eretxi* partizipioaren sustraia *-retx-* denez gero nonbait **darest* edo **daretx* edo gisa horretakoak aurkitu beharko genituzke eta nik bederen oraindik ez dut batere ikusi, agian ondo begiratu ez dudalako, baina ez dut uste. **Nik ori darest* edo **amak ori daretx* biziki arrotz dira guretzat. Bokalaren eranstea, *-a-* alegia, Gipuzkoako *deritzait*, *deritzαιο* formetan ere badugu. Hobeto esateko datiboaren marka fosilizatua besterik ez litzateke izango eta ez ote da besteetan ere beste horrenbeste gertatzen? Ez ote dira datiborako erabiltzen ziren formen fosilizazioa? Horrela esplikatuko lirateke Oihenarte-k dakarren *derabila* eta Leizarraga-ren *drabilagu*, seguru asko lehen kontsonante bien arteko *-e-* galdurik *draukagu* forman gertatzen den bezala, eta halako beste asko.

Jakingarria dela uste dut *RS 1596* delakoan *daucat* 'lo tengo' (n.º 478), datorren bitartean hirugarren pertsonarako *dauco* 'lo tiene' (n.º 69) agertzea, Bizkaiko oraingo ohituraren erara —Arratian *deuket* 'lo tengo', *deuko* 'lo tiene' eta beste alderdi batzuetan *dekot* ere entzuten da—. Axularrek, ordea, *dadukat* eta *daduka* / *dauka* dakartza. Badirudi forma horien eraginez gero *uk(h)an* partizipioa sortu zela —*Landuchio 1562* delakoan *euchaiteco* 'para tener, para hacer' eta *eun* 'tener, haber' datoz, Erronkarin *ekun* eta baita 1609-garren urteko F. Mendieta-ren pintura ezagunean datorren Bizkaiko euskarazko testoa ere—. Lafon-ek, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, t. II, 17 orr., uste du *uk(h)an* jatorriz **e-du-ka-n* dela. Berdin gertatzen da Axularrek darabilen *dihardukazu* formarekin, Bizkaiko hizkera batzuetan *diarduzu*, lehenengoa esan nahiaren aldetik markatua.

Aulestin erabiltzen diren *biárrí(e)n dáutzo* (*dautso*) eta *bá(da)utzo* 'está trabajando', 'se ocupa' berez datiboari begira sortuak direla begien bistan badago ere inesiboarekin erabiltzen dira sistematik aparte eta fosilizaturik.

Aita Polikarpo Zarranz (Iraizoz-koa) euskaltzainak aurkeztatu duen lantxo jakingarrian *jarin* ipintzen du *dario* eta gisa horretako flesioen partizipio zahar bezala eta arrazoi duela argi eta garbi dago. Arratiako euskaraz guk fosilizatua erabiltzen dugu: *ure darióla dátor* 'viene cayéndosele el agua (de un recipiente)', *isérdie darióla sátos* 'vienes sudando', eta ez genduke oraingo egoeran *izerdia darizula zatoz* esango, zuzen legokeenez. Beraz egun erabiltzen dugun bakarra *dariola* da. Forma fosilizatu horietarik datoz etorri ere, Aita Iraizoz-ek ondo dioenez, *jario* / **jarion* / *erion* partizipio gisako forma berriagoak, jatorriz datiboaren hirugarren pertsonari dagokion *-o* bera ere sustraiari erantsirik. Argi eta garbi dago sustraia *-ari-* dela, *jakin* delakoarena *-aki-* den bezala. Beraz, sistema zaharrean **deario* > **diario* > *jario* beharko zukeen, Bizkaian gordetzen diren *joaku* gisako flesioak beste alderdi batzuetan *dohaku* —ikus Leizarraga (1571)— izatera makurtu baitira. Horrela *jario* forma flesio huts bat besterik ez lizateke jatorriz izango, eta gisa berean *jatorri* hitza, egun sustantiboa, *jatort*, *jatorko* eta halako flesioetarik etor daiteke.

Badirudi noizbait euskaraz datiboari buruzko sistemaren ekilibratze berriak gertatu behar izan dutela denboretan